

VITA №2

ANTIQUA

КИЇВ
1999

Номер затверджено до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф. Гладких М.І. (головний редактор)
к.і.н., викл. Андрощук Ф.О. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф. Борисенко В.К.
д.і.н., Залізняк Л.Л.
д.і.н., проф. Крижанівський О.П.
к.і.н., доц. Малєєв Ю.М.
д.і.н., проф. Моця О.П.
к.і.н., доц. Омельченко Ю.А.
к.і.н., ст.н.співроб. Піоро І.С.
ас. Рижов С.М.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. проф. Буравченков Б.О.
д.і.н. Зубар В.М.

Засновник - "Товариство
Археології та Антропології"

Реєстраційне свідоцтво
КІ № 350 видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

Оригінал-макет виготовлено
у видавничому відділі Товариства
Археології та Антропології

Адреса редакції: 252030, м. Київ,
вул. Володимирська, 64, ауд. 164

Редактор **Комар О.В.**

Редактор англomовних текстів **Репік Д.В.**

Художнє оформлення **Піоро В.І., Адаменко Д.В.**

Комп'ютерна верстка **Піоро В.І.**

© Товариство Археології
та Антропології, 1999

© Колектив авторів, 1999

Підписано до друку 30.12.99. Формат 60x84/8. Пап. офс. № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,5. Наклад 300 примірників.

Друкарня фірми "Есе". Київ, пр-т Вернадського, 34/1.

Синиця Є.В. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури	98
Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии)	111
Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник.	137
Комар О.В., Піоро В.І. Кургани хозарського часу на Луганщині.	150
Тахтай А.К. Погребальный комплекс хазарской эпохи из округи г. Чистяково Сталинской области	160
Красильніков К.І. Кухонна кераміка та керамічні вироби спеціального призначення салтово-маяцької культури Середньодонеччя	170
Шилін Ю. Нове у нумізматиці Караханідів	178
Андрощук Ф.О. Шведська Бірка та її контакти зі Сходом	194
Готун І.А. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X-XIII ст.	206
Булгакова В. Древнерусская печать второй половины XII в. – первой половины XIII в. с территории киевского детинца	213
Томілович Л.В. Наддніпряньська ланка торгового шляху схід-захід в XIII - середині XVI ст.	215
Зеленко С.М. Итоги исследований подводно-археологической экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко на Черном море в 1997-99 гг.	223
Тур В.Г. Археологические исследования средневекового христианского храма на горе Сюррю-Кая (Карадаг)	235
Карсим І.А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX - початку XX ст.	240
Таран О. Науково-теоретична діяльність Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН	247
Омельченко Ю.А., Данилова Л. Друга підсистема музейництва (історія, теорія, практика)	251
Список скорочень	258

І.А. КАРСИМ

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ ЦЕРКОВНОЇ АРХЕОЛОГІЇ НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

The author of the article analyses the problems of the church archaeology by the Archaeological Congresses in the second half of XIX - on the beginning of XX centuries. The main reason which gathered these Congresses was an anxiety about the conditions of the historical monuments, especially of church monuments preservation. To ensure the success of theirs preservation these monuments had to be investigated, popularised, and had to be introduced the studding of archaeology in the higher educational institutions, specifically in the Theological academies, had to be created the church-archaeological museums in the dioceses and Theological schools. In the process of conducting of this Congresses a little by little the theory of the church archaeology was developed, was defined its object, was worked up its methodology, was accumulated its material. Archaeological Congresses had the regional character, so theirs participants paid attention first of all to the monuments of the region where the Congresses took place. It is interesting that six of fifteen Congresses took place on the territory of Ukraine. The scientific interests of church archaeologists concerned such regions as the territory of Russian empire, Bulgaria, Greece, Italy and the territory of former Byzantium. Little by little the themes of the Congresses were broadened, touched upon questions became more complicated, the more scientists took part in the Congresses. Among the problems of the church archaeology which were developed on that Congresses were the theory of the science; church architecture, its various aspects, its regional special features, its periodisation; the history of church utensils and icon-painting; church applied art; the problems of mutual influence of Russian, Ukrainian, Byzantium, West European and Eastern church art.

Церковна археологія належить до традиційних вітчизняних напрямків у галузі гуманітарних знань, хоча межі цього напрямку в різних трактовках не були ustalеними. Згідно з сучасним визначенням, церковна археологія - це наука, яка вивчає матеріальні пам'ятки (артефакти) джерелознавчими методами загальної археології у контексті Священного писання і церковної традиції з метою більш повного вирішення проблем історії християнської Церкви і християнської культури [Первая Всероссийская конференция, 1995, с. 17]. Предметом церковної археології є артефакти, а об'єктом - явища і процеси, які знайшли відображення у цих артефактах, тобто християнська культура й історія, яка матеріалізувалася в часі і просторі. Археологічно виражене церковне життя дає нам розуміння того, як незмінна система християнського віровчення втілювалася в історичній ментальності й індивідуальній свідомості людини минулого. Церковна археологія як більш-менш самостійний у рамках археології напрямок дозволяє вивчати динаміку культурних процесів і духовні аспекти повсякденного буття народів протягом багатьох століть. Враховуючи багатофункціональне значення досліджуваних об'єктів, її наукові розробки йдуть поруч з іншими напрямками, церковними й світськими: літургікою (функціональністю і символізм пам'яток), мистецтвознавством, іконологією, архітектурною археологією, візантологією, нумізматику, епіграфікою та ін.

Звичайно, до такого чіткого визначення церковна археологія пройшла великий шлях. На послідовних етапах розвитку цієї науки по-різному визначалися мета і завдання церковної археології, її предмет і об'єкт, і т. ін. Вітчизняні науковці ХІХ ст. вважали творцями і «першопроходцями» церковної археології західних вчених. Дійсно, в країнах Західної Європи у ХІХ ст. існувала наука християнська археологія, хоча її й не можна ідентифікувати з вітчизняною церковною археологією. Розвиток церковної археології йшов від сакральної функції літургічного предмету до культурної конкретики, тоді як християнська археологія йшла від конкретного артефакту до його культурної функції.

У ХІХ - на початку ХХ ст. християнська археологія плідно розвивалася завдяки тому, що вона постійно розширювала сферу своїх інтересів і в географічному відношенні, і в колі використовуваних джерел, і в методах наукового пошуку. Вона намагалася зробити пам'ятки християнської культури історичними джерелами, застосовуючи багатосторонній метод, який об'єднував аналіз археологічних об'єктів, пам'яток мистецтва, письмових джерел, епіграфіки й даних допоміжних історичних дисциплін. Християнська археологія обмежувала свої хронологічні рамки III - VII ст., ставлячи перед собою мету синтетичної реконструкції християнського життя в усіх його проявах.

В Україні в ХІХ - на початку ХХ ст. церковна археологія використовувала досягнення західної (і східної) науки, ставлячи й свої власні задачі, пов'язані з вивченням нашої християнської культури. Потрібно зауважити, що сам термін «церковна археологія» протягом ХІХ ст. містив у собі істотно різні поняття. Цей термін виник як назва предмету, що вивчався в курсі наук Духовних Академій. Богословсько-літургічний напрямок, що склався на базі Духовних Академій, в епоху археологічних з'їздів (1869-1911) з'єднався з історико-художнім, породивши загальним розвитком мистецтвознавства в країні, а також з розвитком візантології. Найважливішим досягненням цього напрямку був розгляд пам'яток у зв'язку з письмовою церковною традицією і текстами літургії, що було основним методологічним принципом. Слабким місцем була відсутність теоретичних розробок, виключна увага до високохудожніх і архітектурних пам'яток (традиція І.Вінкельмана), неухва до масового археологічного матеріалу і польової археології, відсутність історичних узагальнень. Хронологічні рамки дисципліни охоплювали всю християнську епоху, що дозволяло давати матеріал для церковної археології існувавшим поряд з нею історії мистецтва, візантології і літургії. Від вищеназваних напрямків церковна археологія відрізнялася розглядом пам'яток у контексті церковної історії й побуту, запозичуючи у сумісних дисциплін джерельну базу. В кінці ХІХ - на початку ХХ ст.

церковна археологія була, в основному, історією церковного мистецтва. Подальший розвиток церковної археології був перерваний подіями 1917 р. Вона залишилася дисципліною, яку викладали лише в Духовних Академіях, і визначення її не змінилося з часів початку ХХ ст. В наш час церковна археологія в основному залишається історією церковного мистецтва і пам'яткознавства, і лише в останні роки були зроблені перші кроки до її відродження і переосмислення на новому рівні.

Розвиток церковної археології відображений у працях I - XV археологічних з'їздів (1869-1911), які проводилися в Російській імперії. Однією з найважливіших причин скликання таких з'їздів була турбота про збереження вітчизняних пам'яток історії, старовини. Як зазначив голова Московського Археологічного Товариства граф О.С.Уваров, котрий був ініціатором і незмінним головою перших п'яти археологічних з'їздів, «добре розуміння і розумна оцінка залишків старовини краще за будь-що забезпечать їх збереження; але для цього потрібно, щоб наука про старожитності, котра до цього часу була надбанням лише окремих осіб, стала надбанням усіх освічених людей. Досягнути цієї мети можна лише викладанням вітчизняної археології, котра сама вже привичить поважати і берегти вітчизняні пам'ятки» [Труды Первого Археологического съезда, 1871, с. XXX]. Чи не на першому місці стояла проблема вивчення і збереження церковних пам'яток. Відмічалось, що знайомство з вітчизняними церковними старожитностями, необхідне для викладання історико-археологічних наук, має живе відношення до церковної літургійної практики, яка ґрунтується на спадкоємному переданні. Невірно уявлення про церковну старовину спричинило відділення значної частини росіян від Православної Церкви у ХVІІ ст. На Першому археологічному з'їзді ставилося питання про викладання церковної археології в духовних учбових закладах - академіях і семінаріях. Так, професор Київської Духовної Академії П.А.Лашкар'єв вважав, що викладання археології тим необхідніше в духовних учбових закладах, що обов'язком саме духовництва було збереження пам'яток [Труды Первого Археологического съезда, 1871, с. XLVIII]. Значна частина старожитностей, відомих на той час, або прямо належала до церковних предметів, або зберігалася при церквах та монастирях. Вперше вказувалося на необхідність складання систематичної учбової програми з церковної археології.

На цьому ж з'їзді були обговорені деякі питання теорії церковної археології. І.І.Срезневський вважав, що викладання археології не повинно обмежуватися одними матеріальними пам'ятками, що археологія має поділятися на художню і побутову; відділ християнських старожитностей може викладатися в світських учбових закладах у межах загального курсу археології, а у духовних - як окрема наука [Труды Первого Археологического съезда, 1871, с. XLI]. Ф.І. Буслаєв зазначив, що потрібно ввести викладання іконографії, як частини церковної археології, в духовних учбових закладах, вивчати не лише вітчизняну церковну археологію, а й загальну давньохристиянську. Саме він вперше запропонував влаштовувати археологічні музеї при учбових закладах [Труды Первого Археологического съезда, с. XL, 82].

Серед питань, які порушувалися на цьому з'їзді, були питання про значення в історії християнського мистецтва і в археології місцевих ікон, хрестів, панагій, інших церковних предметів, починаючи з ХІІ по ХVІІІ ст.; питання про те, коли і які зміни

відбувалися в нашому іконопису, про західні впливи на іконописні школи, зміст, малюнок, символіку ікон; про значення мініатюр старовинних рукописів для дослідження історії іконопису; про порівняльний аналіз зображень відомих святих і свят, символічних зображень протягом усього їх розвитку; про архітектуру давніх дерев'яних церков; про церковні архітектуру ХІІ ст. і романський вплив на неї (зокрема, питання про архітектуру київських Трьохсвятительської, Успенської Подольської, Троїцької надбрамної, Благовіщенської на Золотих воротах церков); про фрески Київського Софійського собору; про церковний спів і походження нотописання в Руській Церкві; про Турівське Євангеліє ХІ ст.; про пам'ятки старовини в Галичині й Буковині; про давньохристиянські пам'ятки Таврійського півострова; про дзвони і дзвіниці [Труды Первого Археологического съезда, 1871, с. XXII - XXVI].

На Другому археологічному з'їзді, що відбувся в Петербурзі у 1876 р., також були представлені доповіді з церковної археології - про церковні пам'ятки Кавказу, про архітектуру перших дерев'яних церков на Русі, про розвиток християнського календаря; ставилися питання про збереження і вивчення вітчизняних християнських пам'яток, про вплив єретичних сект на походження і розвиток християнського мистецтва [Второй съезд Археологический, 1871, с. 9-13]. І.І.Срезневський, який робив загальний огляд сучасного стану археологічної науки в Російській імперії, назвав серед київських установ, метою яких є зібрання і зберігання пам'яток, бібліотеку й ризницю при Софійському соборі, бібліотеку й ризницю при Києво-Печерській Лаврі і кілька інших ризниць, бібліотеки Київської Духовної Академії й Університету [Труды Второго Археологического съезда, 1876, с. 1-2].

Третій археологічний з'їзд відбувся в Києві у серпні 1874 р. На ньому були поставлені загальні теоретичні питання археології, її відношення до історії. Було зазначено, що археологія включає у свій предмет всі історичні науки, наскільки їх зміст виражається в матеріальних пам'ятках. Археологія має свій особливий метод, задача якого - робити наукові висновки шляхом порівняння однорідних матеріальних, монументальних пам'яток, тобто археологія - монументальна історія. До цього часу археологію визначали як історію мистецтва; але на з'їзді була висловлена думка, що можна розширити завдання археології і розглядати її як науку про стародавній побут людини, яка вивчає усі пам'ятки стародавнього життя кожного народу [Труды Третьего Археологического съезда, т.1, 1878, с. XV - XX].

Цікаво, що саме київські археологічні з'їзди приділяли найбільше уваги церковній археології. Третій з'їзд розглядав численні питання: про київську архітектуру Х - ХІІ ст., про те, що саме залишилося від первісних будівель стародавніх київських церков: Василівської, Софійської, Золотоверхо-Михайлівської, Успенського собору Лаври, Видубицько-Михайлівської, Спасо-Берестовської, Троїцько-Кирилівської, Івано-Предтеченської, Троїцької Надбрамної Лаврської, Успенської на Подолі; про відзнаки київського архітектурного стилю Х - ХІІ ст., про те, за яким планом будувалися київські церкви того часу, їхню кладку, фасад, форми покрівель, орнаментацию; про те, які найдавніші ікони знаходяться у Києві і його околицях; про те, звідки привозився червоний шифер, що зустрічається у стародавніх храмах

Києва; про закладку, освячення, ієрархічне значення і стародавній вигляд Києво-Софійського собору; про вплив візантійського іконопису і мініатюрного живопису з X по XVIII ст. на слов'янський іконопис і мініатюрний живопис; про вплив візантійської символіки на руське мистецтво [Труды Третьего Археологического съезда, 1878, с. IV – IX]. Були прочитані також доповіді про історію візантійського мистецтва і архітектури Русі, про фрески Києво-Софійського собору, про Влахернську ікону, про плащаницю з Буковини, про знищення пам'яток старовини в Україні, про Софію Київську, про Софію Цареградську за описом руського паломника кінця XII ст. У роботі цього з'їзду взяли участь такі відомі київські вчені, викладачі Київської Духовної Академії, як П.А.Лашкар'єв, П.Г.Лебединцев, М.І.Петров, І.І.Малишевський, А.В.Розов, Ф.А.Терновський, Н.М.Сементовський, Ф.А.Смірнов.

Під час проведення Третього археологічного з'їзду його учасники відвідали з метою знайомства і наукового вивчення Києво-Софійський собор, церкви Кирилівського монастиря, Києво-Печерської Лаври, церкву Спаса на Берестові, Межигір'я. Були проведені розкопки у Трехтемирівському монастирі, розкопки городища у Вишгороді, де була знайдена частина фундаменту стародавньої церкви святих Бориса і Гліба [Труды Третьего Археологического съезда, 1878, с. LXXIX – LXXX].

При цьому з'їзді була організована виставка, на якій були представлені численні експонати у відділі церковних старожитностей. Це відділення було поділено на п'ять відділень - пам'яток місцевої церковної архітектури (уламки каміння, цегли, карнизів, мозаїки, штукатурки, кафелю, голосників, барельєфів, підлоги, підсвічників, панікадил, дзвонів, церковного посуду, окладів ікон та ін.), живопису і різноманітних священних зображень (диптихи, ікони, оклади, панагії, хрести, медальони, дарохранительниці, розп'яття, кадила, підсвічники), фотографічних знімків (церков, хрестів, церковного начиння), металевих хрестів та ікон, церковних старожитностей, що надійшли на виставку вже після її відкриття (цегла з кладки церков, церковні посудини, портрети релігійних діячів, Євангелія, частини одягу духівництва, плащаниці, хрести, рипіди, антимінси, панагії та ін.) [Указатель выставки, 1874, с. 3-33].

У 1877 р. відбувся Четвертий археологічний з'їзд, у Казані. В основному він був присвячений релігії, етнографічним святам і звичаям татар, хоча розглядалися і питання церковної археології. Були зроблені доповіді про зображення хреста з перших століть християнства, про старовинні ікони м. Стара Русса, про старовинне кладовище біля Йорданської церкви у Києві [Труды Четвертого Археологического съезда, т. 1, 1884, с. IV – LV]. Предметів християнської церковної старовини на з'їзді представлено не було. Від Київської Духовної Академії у з'їзді брали участь С.Т.Голубев, П.А.Лашкар'єв, М.І.Петров, І.І.Малишевський, Ф.А.Терновський.

П'ятий археологічний з'їзд відбувся у Тіфлісі і мав розглядати в основному питання кавказької археології, мало вивченої на той час. Але з'їзд не обминав і питань, безпосередньо не пов'язаних з археологією Кавказу [Майков, 1882, с. 1].

Християнство проникло на Кавказ не пізніше III ст., і там збереглися найдавніші християнські пам'ятки на території Російської імперії (IV ст.). Незважаючи на багатство і різноманітність християнських пам'яток Кавказу, їх вивчення на

з'їзді не займало особливо помітного місця, оскільки ці пам'ятки досить рано привернули до себе увагу науковців і стали предметом якщо не всебічного вивчення, то уважного розгляду. На з'їзді були вивчені храми Успіння Богородиці в Піцунді в Абхазії (VI ст.), Кутаїський собор (XI ст.), сучасний Софійському собору у Києві. Деякі дослідники вважали, що грузинсько-вірменська архітектура дещо вплинула на російську (кам'яні шатри московських храмів), інші - що обидві форми архітектури розвинулися самостійно.

З питання про іконографію і живопис вірмен і грузинів було зроблено всього кілька окремих заміток. М.І.Петров зробив доповідь з приводу грузинських мініатюри й іконопису - порівняв мініатюри грецького Нікомідійського Євангелія XI - XII ст. з зібрання церковно-археологічного музею Київської Духовної Академії і живописне зображення з грузинського Євангелія XI ст. з Гелатського монастиря біля Кутаїсі.

Близько половини наукових повідомлень на Тіфліському з'їзді не мали відношення до Кавказу, зокрема, повідомлення А.В.Прахова про фрески, відкриті ним в Кирилівському монастирі Києва; реферат М.В.Покровського про історію, розвиток і форми шлюбних вінців; повідомлення І.Д.Мансветова про мініатюри з рукопису временника Георгія Армартола Московської Духовної Академії [Майков, 1882, с. 25-56].

Шостий археологічний з'їзд відбувся в Одесі у 1884 р. На з'їзді розглядалися такі питання: значення російського церковного розколу в історії російської археології; церковний архітектурний стиль кінця XVI - початку XVII ст.; форма і прикраси царських врат у слов'яно-руських церквах; зображення святих Кирила і Мефодія в підземній церкві святого Климента у Римі; взаємовплив іконопису і словесності народної і книжної; вплив особливостей богословського світогляду Церков на іконопис; печерні храми в Криму; гравірувальні роботи типографії Києво-Печерської Лаври у XVII і XVIII ст.; сучасне вивчення візантійської археології; сліди апокрифічних євангелій у давньоруському іконопису; іконографічні особливості уніатського іконопису. Були прочитані доповіді про стародавні ікони; про ікони Софії Премудрості Божої Новгородську і Київську; про історичний розвиток типу російських дзвіниць; про стародавні церкви у Вологодській і Архангельській губерніях; про вплив візантійського мистецтва; про константинопольські церкви; про церкву святого Івана Предтечі в Керчі; про зображення Страшного суду; про значення символічних зображень на стародавній єпископській палиці [Труды Шестого Археологического съезда, т. 1, 1886, с. XXIV – LXXII]. Від Київської Духовної Академії у роботі з'їзду брав участь М.І.Петров.

На археологічній виставці цього з'їзду особливо численним був відділ християнської старовини: фотознімки церков і пам'яток Константинополя, Сінайського монастиря, плани розкопок стародавнього Херсонесу, плани його базилік, фотографії архітектурних деталей, кримських церков і печер; копії фресок Києво-Кирилівського монастиря XII ст., мозаїк Києво-Софійського собору, знімків з фресок печерних церков Криму, стародавніх церков. Члени з'їзду побували на розкопках Херсонесу, в Інкермані - у печерних храмах Криму, у Георгіївському монастирі, в Успенському скиті.

У 1887 р. відбувся Сьомий археологічний з'їзд, у Ярославлі. Серед питань церковної археології, які розглядали на цьому з'їзді, були питання про

стародавні кам'яні храми Північно-Західної Росії, про те, чи були у церковному православному мистецтві Росії XVI ст. залишки язичницького мистецтва, про вплив Києва, Новгорода, Пскова і Мурома на мистецтво півночі Росії, про архітектурне значення ярославських церков, про ростовську церкву святого Івана Богослова, про ікони святого Миколая Чудотворця Можайського типу і їх походження, про законодавчу регламентацію іконопису на Русі, про стародавні ростовські ікони, про стародавні предмети ризниці Ростовських митрополитів, про час появи і значення церковних галерей, про кам'яні надгробки з зображеннями трикітного хреста, про іконописні подлінники, про форми і прикраси стародавніх царських врат, про іконографічні сюжети, які з'явилися у XVI і XVII ст., і їх походження, про відмінності головних іконописних шкіл, про надписи на церковних предметах. Окрім цього, були прочитані доповіді про дерев'яний церковний посуд і шлюбні вінці Нижньгородської губернії, про Островський монастир, про давні пам'ятки Сольвичегодського Благовіщенського собору, про різьблені ікони, про апокрифічні надписи на хресті про страсті Господні [Седьмой съезд Археологический, 1886, с. 14-19; Труды Седьмого Археологического съезда, т. 2, 1891].

Восьмий археологічний з'їзд відбувся в Москві у 1890 р. Від Київської Духовної Академії в ньому взяли участь професори А.А.Дмитрієвський, В.З.Завітневич і П.А.Лашкар'єв. Серед питань, які було запропоновано розглянути на з'їзді, були питання про заходи для збереження і публікації стародавніх руських пам'яток, про археологічні джерела з прийняття християнства в Грузії, про розписи Благовіщенського собору в Москві, про стилізацію ландшафту в руських іконописних мініатюрах, про стародавні дерев'яні різьблені ікони святого Миколая Чудотворця, про зібрання надписів на церковних предметах з Мурома, про значення стародавньої ікони Спаса біля моря, про взаємовплив іконопису і словесності, про те, коли вперше стали будувати на Русі церкви в ім'я Неопалимої Купини, про московські храми, про символіку російських храмів XVII ст., про пам'ятки стародавньої церковної архітектури на Волині, про старовинні дерев'яні церкви на берегах Білого моря, про рослинний орнамент іконостасів і його символічне значення, про пам'ятки Одоєвського Анастасієва монастиря, про Курський Троїцький монастир, про значення голосників, про тип церков новгородсько-псковської архітектури XI - XII ст., про те, наскільки на розвиток церковного мистецтва вплинули постанови російських помісних соборів, про те, хто будував собор Василя Блаженного, про те, чи були у візантійській архітектурі луковичні маківки, про техніку старовинного фрескового живопису на Русі, про іконографічний зміст стінописів московського Успенського собору, про походження і значення ікони «Єдинородний Сине і Слове Божий», про те, з якого часу в іконостасах стали замінювати зображенням Тайної Вечері ікони причастя під двома видами [Труды Восьмого Археологического съезда, т.4, 1897, с. 9-16].

У роботі з'їзду брали участь такі відомі церковні археологи, знавці церковного мистецтва, як Д.В.Айналов, Ф.І.Буслаєв, В.Т.Георгієвський, М.Ф.Красносельцев, М.В.Покровський, А.В.Прахов, Є.К.Редін, М.І.Троїцький. Були прочитані доповіді про деякі предмети, представлені на виставці з'їзду, про доісторичні і символічні елементи іконопису, про викладання археології в духовних семінаріях і влаштування епархіальних археологічних музеїв, про

стан давньо-християнського мистецтва, про взаємовплив ікон і словесності, про походження мініатюр лицеві Псалтирі, про вплив візантійського церковного мистецтва на мистецтво південної Італії і Сіцилії, про задачі і методологію вивчення євангельської іконографії, про світський живопис Києво-Софійського собору, про Мстиславів Володимиро-Волинський собор, про стан охорони церковної старовини, про церкви Великого Кремлівського палацу, про символіку іконостасу, про сучасний стан і перспективи вивчення римських катакомб, та інші.

Зокрема, у доповіді В.Т.Георгієвського «Про викладання археології в духовних семінаріях і про влаштування епархіальних археологічних музеїв» описувався сучасний, досить-таки невтішний стан збереження церковних пам'яток. Так, старовинні церковні будівлі часто перебудовувалися, реставрувалися, при чому змінювалася їхня архітектура і внутрішнє оздоблення, йшла безконтрольна торгівля старовинними церковними предметами, які вже неможливо було вживати за призначенням, але які водночас мали величезну наукову і мистецтвознавчу цінність, і таке інше. Автор вважав, що найкращими методами боротьби з такими явищами були популяризація археології в широких колах суспільства, викладання церковної археології в духовних семінаріях (вона викладалася тільки в академіях), влаштування церковно-археологічних музеїв в епархіях і семінаріях, котрі могли поповнювати свої фонди завдяки пожертвам старовинних предметів церквами, духовництвом та приватними особами. Було запропоновано заборонити парафіяльним священникам і старостам продавати старовинні предмети без дозволу спеціально створюваних комітетів знавців, які мали визначати справжню цінність цих речей [Занятия Восьмого Археологического съезда, 1890, с. 63-65].

На з'їзді була представлена археологічна виставка з відділенням церковних старожитностей, котрі прислали багато монастирів, церков і приватні особи. Її особливістю було те, що вона надавала можливість побачити в одному місці значну кількість пам'яток, що виникли під різними впливами, за різних умов протягом кількох століть і відносилися до різних галузей мистецтва - іконопису, різьби, ювелірного мистецтва, шиття золотом, шовком, живопису на тканині та ін. [Труды Восьмого Археологического съезда, т. 4, 1897, с. 207-219].

Дев'ятий археологічний з'їзд, який відбувся у Вільні в 1893 р., розглядав в основному проблеми археології території сучасних Білорусі та Литви. Від Київської Духовної Академії депутатами на з'їзд призначили М.І.Петрова і В.З.Завітневича. На з'їзді були прочитані доповіді про стародавні храми Вітебська, Полоцька, Брест-Литовська і Вільні, про зібрання старовинних церковних предметів у ризницях Вільні і Трок, про Купятицьку ікону Богородиці у зв'язку з давньоруськими енкалпіонами, про Спасо-Преображенський собор Мірозького Псковського монастиря, про історію живопису у Києво-Печерській Лаврі XVIII ст., про нові археологічні відкриття у Києві і фрески Києво-Софійського собору, про фрески Тульського Успенського собору, про церкву святого Михаїла у Ломжі [Труды Девятого Археологического съезда, т.1, 1895; т. 2, 1897].

Щоб продовжити вивчення археології Прибалтики і півночі Росії, місцем проведення Десятого з'їзду обрали Ригу. З'їзд відбувся у 1896 р. Від Київської Духовної Академії в його роботі взяли участь М.І.Петров, В.З.Завітневич і П.А.Лашкар'єв. Щодо місцевих пам'яток були

зроблені доповіді про церковну старовину м. Риги, про хрести і образки в могилах західної Росії, про іконографічні зображення великомученика Микити, про церковно-археологічні пам'ятки Пінська, про Ризький церковно-історичний музей, про Новгородський Софійський собор, про вплив космології на іконографію фресок купола цього ж собору. Були також представлені повідомлення і з церковної археології інших регіонів: про сліди християнства на Дону в домонгольський період, про започаткування, перших діячів і напрямки іконописної школи Троїце-Сергієвої Лаври, про історію живопису Києво-Печерської Лаври.

Чим вирізнявся цей з'їзд, так це кількістю і різноманітністю доповідей, присвячених християнським пам'яткам Константинополя, Греції і Болгарії. У роботі з'їзду брав участь голова нещодавно відкритого в Константинополі Російського Археологічного Інституту Ф.І.Успенський, котрий познайомив учасників з'їзду з діяльністю цього наукового закладу. Так, працівники Інституту вивчали християнські пам'ятки Константинополя, Малої Азії, Анатолії, Болгарії (Софії, Тирнова, Рильський і Бачковський монастирі), Трапезунда, Нікеї, Афону. Вони склали проект систематичного вивчення пам'яток Афону і написання історії стародавніх монастирів Сходу. Саме вчені цього Інституту спростували думку західних вчених про те, що у давньо-християнський період церковне мистецтво існувало виключно на Заході, відкривши численні християнські пам'ятки у Греції та Турції. На з'їзді були прочитані доповіді про давньохристиянський саркофаг, знайдений в Константинополі, про константинопольський храм святих Апостолів, про мозаїки Равеннських церков, про церковні пам'ятки північної Болгарії, про пам'ятки Нікеї, про щойно відкритий пурпуровий кодекс Євангелія [Труды Десятого Археологического съезда, т. 1, 1899; т. 2, 1899; т. 3, 1900] (навіть у наш час відомі всього кілька таких кодексів, які зберігаються у найбільших музеях світу).

Одинадцятий археологічний з'їзд відбувся у Києві в 1899 р. Це вже був другий київський з'їзд. Спочатку його планували провести на Волині, але з певних міркувань все ж зупинилися на Києві, хоча попередні плани зумовили ту велику увагу, яку з'їзд приділив волинським і подільським пам'яткам. Від Київської Духовної Академії у роботі з'їзду взяли участь М.І.Петров, П.А.Лашкар'єв, В.З.Завітневич, І.М.Корольков, Ф.І.Титов, І.А.Бродович.

На з'їзді обговорювалися такі проблеми, як русько-візантійські пам'ятки мистецтва, які знаходяться в церквах Києва і знайдені під час археологічних розкопок; особливості архітектури і кладки церков, побудованих за литовської доби; церкви князівської доби в м. Володимир-Волинський (Успенський собор, церква святого Василя, «Стара катедралка»); церква святого Василя в Овручі; особливості українського церковного живопису; фрески XVII - XVIII ст. в храмах і костельках України; головні риси іконографії Волині XVI - XVIII ст.; церковно-археологічні пам'ятки Володимир-Волинського і Волинської губернії; основні риси руського церковного зодчества усіх періодів його розвитку; що було у давнину на місці сучасної Києво-Андріївської церкви; грецький (афонський) хрест «Животворящее Древо» і його іконографія; школи руського іконопису; хрести старообрядців; вплив російського іконопису на афонський у XVI - XVII ст.; київські старовинні енколпіони, хрестики і образки; риси руської самотності у пам'ятках мистецтва Київської

періоду (X - XI ст.); грузинські старожитності у ризниці київських храмів.

На з'їзді були прочитані доповіді з церковної археології про церкви Чернігова і Новгород-Сіверського, про церковні старожитності Чернігова, про стародавнє місто Лопастня і монастир святого Миколая Чудотворця Чотирьох Церков, про різьблені зображення святого Миколая Чудотворця Можайського і їх історичну долю, про новгородську іконописну школу за даними мініатюри, про пластинки зі знаками церковних свят, про старожитності Суздаля, про методологію вивчення іконописних шкіл, про Братську ікону Богородиці, про сказання про ікону Бога-Отця, про зображення святого Митрофана, про фрески XVII - XVIII ст. у храмах і костельках України, про головні риси волинської іконографії XVI - XVIII ст., про зображення давньогрецьких мудреців і сивілл в руських храмах, про розпис Великої Лаврської церкви, про відтворення зовнішніх форм Софійського собору, про період занепаду давньоруського зодчества, про історію Києво-Подолу, про стародавні церкви Поділля, про заграничні монастирі Київської митрополії, про школи руського іконопису, про працю Російського Археологічного Інституту в Константинополі [Труды Одиннадцатого Археологического съезда, т. 2, 1902, с. 5-34].

При з'їзді була відкрита археологічна виставка. Відділ церковних старожитностей цієї виставки підготував професор Київської Духовної Академії Ф.І.Титов. Експозиція цього відділу поділялася на шість відділень: 1) зразки будівельних матеріалів з стародавніх споруд; 2) залишки зовнішньої і внутрішньої орнаментовки з стародавніх споруд; 3) залишки різноманітного церковного начиння з розкопок на місці стародавніх церков; 4) енколпіони і натільні хрести, знайдені в Києві і в Україні; 5) релігійні медальони; 6) образки і складні. Іконографія була представлена у відділі пам'яток мистецтва і поділялася на чотири відділення: 1) ікони і плащаниці візантійської композиції; 2) ікони, що носять відбиток західних впливів; 3) ікони алегоричні або символічні; 4) картини есхатологічного змісту [Каталог виставки, 1899, с. 25-116].

Дванадцятий археологічний з'їзд відбувся у Харкові у 1902 р. Це був уже четвертий археологічний з'їзд, який проводився на території України, після перших двох Київських і Одеських. Це мало певний сенс - перший з'їзд в основному повинен був торкатися проблем української археології Київської доби, другий з'їзд - XIV - XVI ст., Одеський - грецьких міст Північного Причорномор'я, а Харківський - XVII - XVIII ст. Від Київської Духовної Академії у роботі з'їзду взяли участь професори С.Т.Голубєв, В.З.Завітневич і М.І.Петров.

На з'їзді були прочитані доповіді з таких питань, що стосувалися проблем церковної археології: про дар княгині Ольги в ризницю церкви Святої Софії в Цареград, про мармурові інкрустації Києво-Софійського собору і Десятинної церкви, про церковні старожитності кубанських козаків, про місто Путивль, про Усть-Медведівський Преображенський монастир, про Кременчуцький Вознесенський монастир, про Старочеркаський монастир, про залишки запорізьких церковних старожитностей в Кубанській області, про зображення на іконах святого Лаврентія Калужського, про пам'ятки давньоруського літургійного шиття золотом, шовками, про «міру серед церкви» у стародавніх соборних храмах, про церковні старожитності Катеринославської

губернії, про мініатюри в царських рукописах XVI - XVII ст., про побутові особливості української іконографії, про найстародавніший храм в Херсонесі Таврійському, відкритий під час археологічних розкопок 1902 р., про архітектурні пам'ятки Соликамська, про історію печерних храмів Воронежської губернії, про монастирі Донської єпархії, про стародавні церкви Кубанських козаків, про відбудову київської церкви Спаса на Берестові [Труды Двенадцатого Археологического съезда, т. 1, 1902; т. 2, 1905; т. 3, 1905]. На виставці з'їзду відділ церковних старожитностей був представлений лише іконами пізнього походження та картинами релігійного змісту [Каталог выставки, 1902].

Тринадцятий археологічний з'їзд відбувся у 1905 р. на півдні України - в Катеринославі. Від Київської Духовної Академії в роботі з'їзду взяли участь професори М.І.Петров і В.З.Завітнєвич. Доповіді з проблем церковної археології були нечисленними і торкалися таких питань: стародавні пам'ятки церковної старовини в Орловському краї, дерев'яні церкви Полтавщини, вплив дерев'яного церковного зодчества на архітектурні форми кам'яних храмів Києва у XVII і XVIII ст., архітектура дерев'яних церков Київської губернії XVIII ст, пам'ятки мистецтва в українських церквах [Известия Тринадцатого Археологического съезда, 1905, с. 4-46].

Чотирнадцятий археологічний з'їзд, вже шостий на території України, відбувся у 1908 р. в Чернігові і був майже повністю присвячений археології України і, зокрема, Чернігівщини. Від Київської Духовної Академії в роботі з'їзду взяли участь професори М.І.Петров, В.З.Завітнєвич, Г.Г.Павлуцький, протоієрей І.М.Корольков. З'їзд розглядав такі питання церковної археології: відношення деяких типів ассіро-вавілонської і греко-римської пластики до християнської іконографії, етнографічні типи і іконописні «подобія» лицевих подлінників, церква святого Михаїла в Страгородку, церковні старожитності Брянська, Севська і Трубчевська, джерела уніатського символічного живопису (сивілли, Передвічна Трійця, Всевидяче око та ін.), дослідження Чернігівського собору та інших стародавніх чернігівських церков, руські лицеві рукописи Страстей і їх відношення до західних пам'яток того ж типу, вплив гравюр західних Біблій на мініатюри давньоруських рукописів, вплив італійського живопису на релігійний живопис України, відображення українського побуту в релігійному живописі XVIII ст., про розповсюдження стилю рококо в церковному зодчестві України, про народні елементи в церковному живописі Чернігівщини [Труды Четырнадцатого Археологического съезда, т. 3, 1911, с. 24-30].

На з'їзді були представлені доповіді про історію Чернігівського Спасо-Преображенського собору, про київські храми домонгольського періоду і їх відношення до візантійської архітектури, про церковні будівлі стилю ампір Полтавської губернії, про походження форм українського дерев'яного церковного зодчества, про риси самотності українського зодчества, про печери Єлецького Чернігівського монастиря, про румунські художні пам'ятки в Росії і про їх можливий вплив на російське мистецтво, про будівничу діяльність графів Розумовських на Чернігівщині (Козелецький собор, Трьохсвятительську церкву в Лемешах, іконостас В.Л.Боровиковського), про мариупольські воскові ікони, про архітектуру чернігівських церков, про історію архієрейського посоху, про дерев'яні церкви Чернігівської губернії, про архітектурні

особливості кам'яних храмів Чернігівщини, про іконостас Введенської церкви архієрейського дому в Троїцькому монастирі, про царські врата Чернігівської Катерино-Покровської церкви, про фрески Київської Спасо-Берестовської церкви, про ікону святого Миколая Новосильського, про триєдинство Божества в пам'ятках загальної історії мистецтва, про символічне значення пелікана в церковному мистецтві.

На з'їзді вже традиційно була представлена археологічна виставка з відділом церковних старожитностей. Він головним чином складався з пам'яток, які надійшли з церков Чернігівської єпархії за благословінням єпископа Чернігівського і Ніжинського Антонія, і розділявся на дев'ять відділень: 1) закладні церковні дошки; 2) ікони; 3) царські врата, жертovníки, фігури та інші різьблені церковні предмети з дерева і металу; 4) хрести і Євангелія; 5) дарохранительниці; 6) всенощниці (літійниці); 7) плащаниці; 8) священний одяг духовництва (фелони, епітрахілі, поручі, підризники, стихарі, опліччя, пояси, воздухи, покрівці та ін.); 9) пам'ятки церковного будівництва. Цікаво, що багато з цих предметів стали власністю новоствореного Чернігівського єпархіального дровлехранилища (музею) [Труды Четырнадцатого Археологического съезда, т. 3, 1911, с. 96-166].

Останній, П'ятнадцятий археологічний з'їзд відбувся в 1911 р. у Новгороді. Від Київської Духовної Академії в роботі з'їзду взяли участь професори М.І.Петров, П.П.Кудрявцев, протоієрей Ф.І.Титов, протоієрей І.М.Корольков, доцент священник В.Д.Прилуцький. В роботі двох останніх з'їздів брали участь і представники від таких українських церковно-наукових установ, як Полтавський церковний історико-археологічний комітет, Чернігівська церковно-археологічна комісія при єпархіальному дровлехранилищі, Подільське церковне історико-археологічне товариство, Холмське православне Свято-Богородицьке братство. З'їзд мав розглянути такі церковно-археологічні проблеми: сліди українського мистецтва у творах Північної Росії, московські храми Наришкінського стилю, час побудування найстарішого храму Конієвського монастиря, Софійська ризниця в Новгороді, місце розташування неіснуючих нині монастирів Могилівської губернії, чи вплинув Кавказ на церковну архітектуру Новгороду, стиль барокко в українській архітектурі XVII і XVIII ст., внутрішнє облаштування Софійського собору в Новгороді, візантійські риси в новгородській церковній архітектурі, новгородська церковна архітектура в XIV - XVI ст., псковська церковна архітектура, фрески Спасо-Нередицької церкви, стародавні іконостаси в новгородських і псковських храмах, предмети стародавнього металічного виробництва в новгородських храмах, розписи Успенської церкви в с. Волотови, закриті монастирі Новгородського краю, Псково-Печерський монастир і його печери, старожитності Антонієва монастиря, старожитності Хутинського і Юр'єва монастирів [Труды Пятнадцатого Археологического съезда, т. 1, 1914, с. 22-29].

На з'їзді були прочитані реферати про стародавню ризницю Новгородського Софійського собору (Єрусалими або Сіони, кратири, воздвизальний і запрестольний хрести, рипіди, панагіар, релікварії, аворії, одяг духовництва, плащаниці), про новгородські шапки-мітри, про сучасний стан Софійського собору в Новгороді, про внутрішнє оздоблення храмів Новгородського Антонієва монастиря в XVII ст., про Андріївський собор села Грузино як хранилище історичних пам'яток епохи імператора Олександра I, про

древлехранилища Російської імперії і їх діяльність, про реставрацію фресок церкви Федора Стратилата, про стан старовинних ікон в Новгородській губернії і заходи для їх збереження, про Новгородську церкву святих апостолів Петра і Павла, про іконографію святих Флора і Лавра в новгородському мистецтві, про псковські церковні старожитності, про сучасний стан новгородських старожитностей, про вплив західноєвропейського мистецтва на північноросійську дерев'яну церковну архітектуру, про візантійські риси в декоративній обробці фасадів новгородських храмів XIV - XVI ст., про вплив українського мистецтва на декорацію московського барокко, про стародавні храми Старої Русси, про ікону «Ісус Христос Благі Мовчання». Цікаве зауваження було зроблене під час підбиття підсумків з'їзду: «36 рефератів, присвячених Новгороду, його святиням, території і історії - кількість незначна, якщо звернути увагу на те, що всіх рефератів було 90, і що в Чернігові з 85 рефератів *лише 7* не присвячувалися спеціально старожитностям Малоросії; але це пояснюється тим, що місцевих новгородських дослідників немає, а найближчий науковий центр Петербург не попрацював для Новгорода так, як попрацювали вчені Харкова і Києва для люб'язної їм України» [Труды Пятнадцатого Археологического съезда, т. 1, 1914, с. 22-29].

На закінчення хотілося б виділити кілька узагальнюючих моментів про роботу археологічних з'їздів і їх внесок до розвитку церковної археології.

1) Основною причиною, що зумовила зібрання археологічних з'їздів, було занепокоєння сучасним станом і турбота про краще збереження пам'яток старовини, особливо церковних старожитностей; цієї мети можна було досягти шляхом наукового вивчення, популяризації таких пам'яток, запровадження викладання археології в навчальних закладах, зокрема, в Духовних академіях і

семінаріях, створення археологічних і церковно-археологічних музеїв в єпархіях і при духовних навчальних закладах.

2) Під час проведення з'їздів і у процесі підготовки до них поступово розвивалась теорія церковної археології, визначався її предмет, розроблялась методологія, проводилися археологічні розкопки, розширялась джерельна база, накопичувався матеріал.

3) Археологічні з'їзди мали регіональний характер, тобто увагу учасників з'їздів привертала насамперед місцеві пам'ятки того регіону, де проводився черговий з'їзд. Цікаво, що з п'ятнадцяти з'їздів шість відбулися на території Росії (з них один, у Казані, був присвячений майже виключно етнографії і історичним пам'яткам татар), шість відбулися на території сучасної України, два - на території Прибалтики (розглядали також і білоруські пам'ятки), один - у Грузії. Це свідчить про той інтерес, який викликали українські пам'ятки, і про плідну роботу вчених України. Наукові інтереси церковних археологів тієї доби торкалися таких регіонів, як територія Російської імперії, територія колишньої Візантії, Болгарії, Мала Азія, Афон, Італія.

4) Поступово розширювалася тематика з'їздів, піднімалися складніші проблеми, залучалася щоразу більша кількість учасників. Серед проблем церковної археології, які розроблялися на з'їздах, можна назвати: теорія науки; церковна архітектура, її окремі аспекти, регіональні особливості, періоди розвитку; історія і розвиток предметів церковного начиння і внутрішнього оздоблення храмів, одягу духівництва; іконопис, його основні школи, періоди розвитку, іконографічні сюжети; мініатюри; церковне прикладне мистецтво; проблеми взаємовпливів церковного мистецтва Росії, України, Візантії, Західної Європи, Закавказзя.

ЛІТЕРАТУРА.

Второй съезд Археологический в Санкт-Петербурге. 1871.

Занятия Восьмого Археологического съезда в Москве. 1890.

Известия Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 15-27 августа 1905 года. 1905.

Каталог выставки Двенадцатого Археологического съезда в Харькове. Отдел церковных древностей. 1902.

Каталог выставки Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899.

Майков Л. Пятый Археологический съезд в Тифлисе. 1882.

Первая Всероссийская конференция по проблемам церковной археологии. Материалы. 1995.

Седьмой съезд Археологический в Ярославле 6-го августа 1887 г. 1886.

Труды Восьмого Археологического съезда в Москве 1890 г. Т. 4. 1897.

Труды Второго Археологического съезда в Санкт-Петербурге. Вып. 1. Отд. IV. Б. 1876.

Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове. Т. 1. 1902. Т. 2. 1905. Т. 3. 1905.

Труды Девятого Археологического съезда в Вильне 1893 г. Т. 1. 1895. Т. 2. 1897.

Труды Десятого Археологического съезда в Риге 1896 г. Т. 1. 1899. Т. 2. 1899. Т. 3. 1900.

Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве 1899 г. Т. 1. 1902. Т. 2. 1902.

Труды Первого Археологического съезда в Москве 1869 г. 1871.

Труды Пятнадцатого Археологического съезда в Новгороде 1911 г. 1914.

Труды Седьмого Археологического съезда в Ярославле 1887 г. Т. 2. 1891.

Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Т. 1. 1878.

Труды Четвертого Археологического съезда в России, бывшего в Казани с 31 июля по 18 августа 1877 года. Т. 1. 1884.

Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1908 г. Т. 3. 1911.

Труды Шестого Археологического съезда в Одессе 1884 г. Т. 1. 1886.

Указатель выставки при Третьем Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2-22 августа. 1874.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ** - Археологічні дослідження на Україні.
АИМ - Археологические исследования Молдавии.
АИУ - Археологические исследования на Украине.
АО - Археологические открытия.
АОН - Археологические открытия на новостройках.
АП - Археологічні пам'ятки УРСР.
АСГЭ - Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
АЮЗР - Акты Юго-Западной России.
ВАУ - Вопросы археологии Урала.
ВАН - Вісник Академії наук УРСР.
ВДИ - Вестник древней истории.
ЗОО - Записки Одесского археологического общества.
ЗРАО - Записки Российского археологического общества.
ИАК - Известия Археологической комиссии.
ИГАИМК - Известия Государственной Академии истории материальной культуры.
КС - Київська старовина.
КСИА - Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
КСОАМ - Краткие сообщения Одесского археологического музея.
МАК - Материалы по археологии Кавказа.
МАР - Материалы по археологии России.
МАИЭТ - Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.
МИА - Материалы и исследования по археологии СССР.
НА ІА НАНУ - Науковий архів Інституту археології НАН України.
НЭ - Нумизматика и эпиграфика.
РА - Российская археология.
РВД - Раннесредневековые восточнославянские древности.
СА - Советская археология.
САИ - Свод археологических источников.
СГЭ - Сообщения Государственного Эрмитажа.
Тр. АС - Труды Археологического съезда.
УІЖ – Український історичний журнал.
Хсб - Херсонесский сборник.
ААН - Acta Archaeologica Hungaricae.
АЕ - L'annee epigraphique.
АН - Archaeologia Hungarica.
ССЕТ - Corpus Cultus Equitis Thracii.
СІГ - Corpus inscriptionum Graecarum.
СІЛ - Corpus inscriptionum Latinarum.
IOSPE, I² - Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini. - Ed. 2. - Petropoli, 1916.
IDR - Inscriptiile din Daciei Romane.
ISM - Inscriptiile din Scythia Minor.
JRS - Journal of Roman Studies.
РА - Przegląd archeologiczny.

Bulgakova V. Old russian seal of the second half XII th - the first half XIII th within the bounds of the Kiev	213
Tomilovich L. The Middle Dnieper link of the East-West trade root in 13 th – 16 th centuries A.D.	215
Zelenko S. Underwater archeological research at Novy Svet near Sudak in 1997 - 1999 years	223
Tur V. Archaeological surveys of the medieval Christian church at the Sjujurju-Kaja mountain (Karadag)	235
Karsim I. Problems of the church archaeology by the Archaeological Congresses in the second half of XIX - on the beginning of XX centuries	240
Taran O. Scientific-theoretical activity of the F.Vovk Cabinet of Anthropology and Ethnology at the Panukrainian Akademy of Science	247
Omeltchenko Y., Danilova L. The second subsystem of the museology (history, theory, practice)	251

ТОВАРИСТВО АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

У 1999 р. вийшли друком:

- Vita Antiqua. - № 1.
- Андрощук Ф.О. Нормани та слов'яни у Подесенні // Бібліотека Vita Antiqua. - К. - 140 с.

Готуються до друку:

- 100 лет черняховской культуре // Бібліотека Vita Antiqua. - К.
- Степанчук В.Н. Поздние неандертальцы Восточного Крыма. Киик-Кобинские памятники // Бібліотека Vita Antiqua. - К.